

Provinciaal miniatuurkerkje te Den Andel

25 door J. Rittersma
Foto's: P. Wernekinck

Vandaag nemen we u mee naar het kleinste kerkje van de provincie Groningen. U vindt dit kerkje in Den Andel of telw "Naandel" zoals de Groninger zegt. Volgens dr. De Vries, spreekt men in Oost-Friesland van "andel", als men van kweldergras spreekt. Den Andel is gebouwd op het vlakke land buiten de oudste dijken. Oorspronkelijk kan het ook "op den andel" (op de kwelder) geheten hebben.

Het romano-gotische kerkje van Den Andel is bijna een miniatuurkerkje van nog geen 6 meter breed en nog geen 18 meter lang. Het dateert waarschijnlijk uit de 13de-eeuw. Het uitwendige van de kerk is sterk gewijzigd, dit in tegenstelling tot het inwendige, waarvan de ruimte gedekt is met koepelachtige gewelven zonder ribben. De gewelven rusten op spitse schei- en muraalbogen. (Een scheiboog is een boog tussen twee beuken en een muraalboog is de begrenzing van het gewelf tegen de zijmuur). Van het interieur is verder nog te noemen een 18de-eeuwse koperen kroon en een kansel uit 1792. Los van de kerk, ten zuid-oosten daarvan, staat de toren. De toren staat dus eigenlijk op het kerkhof.

KERKHOF

Een kerkhof gaf vroeger dikwijls aanleiding tot de vreemdste en wildste verhalen. Het was de plaats, die angst aanjoeg tijdens duisternis. Menigeen durfde 's avonds niet langs een kerkhof te gaan. Er waren verhalen van doden, die uit de graven kwamen en over 't kerkhof liepen. Een ander bijgeloof was, dat het eerste lijk op een nieuw kerkhof niet kan rusten.

Een kerkhof was vanouds omgeven door een dubbele rij eiken. De wagen met het lijk reed driemaal rondom het hof; pas dan werd de kist naar 't graf gedragen.

Hiermee hebben we wel een zeer speciaal onderwerp aangevoerd. Men hield er dienaangaande nl. soms zeer merkwaardige opvattingen op na. Naar oudheidse gebruiken, bracht de dood besmetting, maar dan niet in stoffelijke zin, maar als magisch gevaar.

Lange tijd was het op het platte land de gewoonte, dat de buren zich met de begrafenis enz. belasten. Men spreekt in dit verband ook wel van kluchten of klufien.

Immers, de begrafenis was niet een zaak van het gezin of de familie, maar van de gemeenschap. Zoals we daartoe reeds schreven, schied de dood — naar oude opvatting — 'n magische kring, die alle nabestaanden opvatte. Deze nabestaanden zijn onrein, niet in lichamelijke, maar in geestelijke zin, als beheerst door demonen.

"Naandel" in dezer dagen. Een lange rij huizen aan weerszijden van de weg. Ook de molen maakt sinds jaar en dag deel uit van het dorpsbeeld.

den opvatte. Deze nabestaanden zijn onrein, niet in lichamelijke, maar in geestelijke zin, als beheerst door demonen.

Zo lang deze toestand voortduurt, staan de nabestaanden buiten het gewone leven. Vandaar dat de buren of "noabers" al het nodige verrichten:

De buren leggen de dode af en trekken hem of haar het zgn. "hennekleed" aan. Dit was een doods-hemd, dat werd gemerkt met de letters van de voornaam en niet met de geslachtsnaam. Immers het geslacht ging uitsterven als de naam begraven werd. Men had de gedach-

ten dat de naam dezelfde waarde heeft als de mens zelf. Tevens werd door de buren het overlijden aangezegd. Onderwijl werd de dode op stro gelegd: stro heeft een geestwerende kracht. De geest van de dode, was naar de oude opvatting niet welwillend gezind voor de nabestaanden. De gebruiken bij de dood zijn dan ook vaak herinneringen aan pogingen om de dode de weg terug, dus naar het huis, te verwijderen en op een dwaalspoor te brengen. Vandaar dat men zichzelf onkenbaar maakte: Men trok rouwklaren aan; de vrouwen verborgen zich geheel achter een zwarte doek. Ook het huis werd onherkenbaar gemaakt, de luiken en blinden werden gesloten, de spiegel werd omgedraaid, de tikkende klok stilgezet. Het leek alles leedbetoon en zo voelden de nabestaanden dit ook maar van ouds was de rouw het middel om de gescheiden ziel te misleiden.

Op een boerenwagen werd de dode naar het kerkhof gereden. Daarvoor luidden de dootsklokken, het zg. verluiden of verluden. 's Morgens om 8 uur werd er verluid; voor volwassenen een uur en voor kinderen een half uur. Men vroeg dan: Wel wordt ter verluide? Zoals gezegd waren de vrouwen gehuld in een zwart kleed, het zgn. "regenspraid" (verbastering van reeuwsprei; reeuw = dood). Als de dode het huis wordt uitgedragen, dan ging dat altijd zo dat het voeteneinde het eerste naar buiten kwam. Als men het kerkhof is genaderd, begint de klok opnieuw te

Het begraven in een kerk was het voorrecht van de welgestelden. In 1828 is dit bij de wet verboden. Het allervormaanste was een begrafenis 's avonds bij fakkellicht, terwijl het geheel werd opgeluisterd door zingende kinderen. Daarvoor werden in de Stad dikwijls de Groene Wezen gevraagd, die kregen dan na afloop van de begrafenisplechtigheid een "speeldag" en die moest dan ook nog door de familie worden betaald.

"UTIGST"

Een andere burendienst was het verzorgen van het zgn. "utigst" of begrafenismaal. Deze maaltijd was volgens Germaanse opvattingen ook de maaltijd voor de doden en was eigenlijk een reinigingsplechtigheid. De nabestaanden werden aldus weer binnengeleid in de kring der levenden, waaruit ze verdreven waren door de magische kracht van de dood. Het dodenmaal was dan ook eigenlijk goed beschouwd een feest, een feest waar overvloed moest zijn; welke de dode ten goede moest komen. Aldus was het een feestmaal voor de dode maar ook voor de levenden.

Dit gaf tot in de 19de-eeuw aanleiding tot overdadige zwelgpartijen en uitpattingen. Hoe het nog was in 1885, wordt beschreven door Onnekes:

"De predikant heeft bij deze maaltijd zijn plaats aan het hooger einde der tafel; aan zijne rechterzijde zitten de vrouwelijke, aan zijn linker de mannelijke leden van de familie, gerangschikt naar hun graad van bloedverwantschap. In vroegere jaren werd, tenminste in sommige streken dezer provincie, de tafel gedekt met een eenvoudig beddelaken en had alleen de predikant een servet, alsmede een zilveren lepel. Voor de maaltijd wordt jenever en brandewijn gepresenteerd. Voorheen kregen niet zoals tegenwoordig de aanzittenden elk een glas, maar enige glazen gingen bij hen rond. Bij de geringen stand plaatst men nog tegenwoordig op elken hoek van de tafel een glas en alleen de predikant krijgt er één afzonderlijk. Onder de maaltijd schonk men soms bier. Is de maaltijd gereed, dan tikt de "utigstbediende" drie malen met 't

Geleidelijk zijn deze utigsten vervangen door een eenvoudig maal (nog lang met rijstebrij van grauwe erwten) en later door de zgn. utigstbollen van wittebrood.

Sinds de Reductie van 1594 traden in Stad en in de Ommelanden de predikanten zeer streng op tegen de schandalen rond de utigsten. De synode van 1636 verbood aan de predikanten, utigsten te geven of er aan deel te nemen; ook aan de schoolmeesters, kosters en organisten werd het utigst verboden. Toch werd er blijkbaar nog de hand mee gelicht. De utigstbedieners waren er geheel voor ingericht. Zij leverden de borden en het bestek; ook de tafel en de schragen. Men noemde ze ook wel de "schavvers". Sommigen maakten er hun beroep van. Al het bovengenoemde (bestek enz.) nam hij in een grote mand — gemaakt van wilgetenen — mee. Men noemde zo'n mand ook wel een "Abram". Wanneer zo alle begrafenisplechtigheden ten einde waren, plaatste men later een eenvoudige steen op het graf en indien men dit niet betalen kon, werd men begraven in de zgn. "armenhoek", zonder zerk of iets dergelijks. Merkwaardig is, dat men dikwijls opschriften in de gedenkstenen liet bijtellen. We zullen u enkele van de vele die opgetekend zijn, niet onthouden:

Op het kerkhof te Oostermeland,

Hij kocht veel beesten bij de boeren,
Om die naar Holland te voeren.
Doch nu is hij van alles af,
En ligt hier op zijn rug in het graf.

Op 't graf van K. A. van der Kamp te Middelbert (1804—1862):

Hij leefde en zwoegde hier,
Tot vorming van de jeugd
Hij heeft zijn taak volbracht,
In trouwe liefde en deugd.
Zijn vrienden slooten,
Droef te moe,
— Deez' stille grafkuil toe.

Een zeer merkwaardige tekst staat op een grafsteen van H. C. Boer, overl. in 1876, op het kerkhof van Noorddijk. Hier staat:

Vrienden stapt gerust aan wal,
niet het overgindsche dal,
Zal ons rust noch kommer baren,
Geen Mozes of geen Jezus leer
moet nu nog u d'ogen binden;
Geen geloof maar weten meer
Moet het zijn mijn vrinden.
Zo ben ik heengegaan,
op wetenschap vertrouwen,
niet om weder op te staan;
Daarop vergeefs zij bouwen.
Want de mensch is geheel stof.

Tot zover de grafschriften.

ANDERS

Al het voorgaande had betrekking op de vroegere gewoonten inzake het begraven van het gewone platte-landsvolk.

Enigszins anders ging het met de overleden bewoners van de borgen. Hoe het hier ongeveer toe ging, vertelt ons de heer A. Pathuys, hoofdarchivist van het rijksarchief te Groningen.

"Nauwelijks was het bericht van de dood van de Heer of Vrouw van de borg bekend gemaakt, of boden werden uitgezonden om de treurmare rond te zeggen per paard of per sjees, al naar gelang van de toestand der wegen. Zo spoedig mogelijk werd een aanvang gemaakt met de verzending van schriftelijk kennisgevingen, gesteld in zeer hoogdravende stijl. De organisatie van de begrafenis en de rangorde in de stoet eisten veel aandacht op, evenals de verdeling van de logeergasten over de bedsteden van de borg. Reeds de dag na het overlijden werden in de gehele jurisdictie de kerkklokken geluid, bijv. van 8 tot 4 uur in de middag. Het overlijden van de Heer van Ulrum vond

plaats op vrijdag 3 april 1716. Te Den Andel werd daarvoor de klok geluid op 4, 6 tot 10 april, dus een volle week met uitzondering van de zondag. Zijn grootmoeder, de Vrouwe van Oostervijthwerd, liet ook bij deze gelegenheid op overeenkomstige wijze luiden. De begrafenis vond plaats om 8 uur 's avonds. De ijver waarmee de dorpelingen aan de klokkelouwen trokken werd aangemoedigd door "kloksmeer" in de vorm van een pittige dronk. De kerspellieden te Den Andel kregen in 1716 tijdens het luiden dagelijks de beschikking over 16 kroes (bier?) samen voor 12 gulden.

De uit de 13de-eeuw daterende romano-gotische kerk te Den Andel

Te Farmsum en Wittewierum werd op de dag na een begrafenis per kluit halve ton bier, tabak en pijpen verstrekt. Ook werd in 1790 bij het overlijden van de Heer van Menkema bier geschonken, te Usquert driekwart ton. Bij dezelfde gelegenheid kregen de klokkluiders te Huizinge jenever, bier en thee. De borg en het dorp waren door het overlijden in diepe rouw gedompeld. De gangen, kamers, tafels en de banken in het sterfhuis werden met zwart laken, baai of linnen behangen. Zowel de familieleden als de dienstboden werden in rouwkleeding gestoken. In 1790 gebruikte men te Uithuizen nog 40 fakkels.

Wanneer alles in de rouw was gedompeld en de luiken waren gesloten en de verlichting door de flakkerende vlammen minimaal was werd er een sfeer geschapen, die iedereen deed verlangen naar de avond der bijzetting in de grafkelder. Temeer omdat het geloof in spoken enz. een angstsfier deed ontstaan.

HET ROUWBORD

In deze omgeving was vóór 1830 slechts één kleurige noot: het rouwbord, met een bont spel van goud en zilver en primaire kleuren.

Want al spoedig na het overlijden werd opdracht gegeven één of meer rouwborden te vervaardigen. In de 16de-eeuw waren deze borden klein en rond van vorm, doorsnede ca. 58 cm. In het begin van de 17de-eeuw werden ze vierkant van vorm en aan één punt opgehangen. Later worden de borden rechthoekig, hoger en sierlijker. Ze zijn dan voorzien van zulen aan de zijanten en met beeldhouwwerk versierd. Volgens overlevering werd het rouwbord boven de hoofdingang van de borg opgehangen op de dag, waarop het stoffelijk overschot van de overledene uit huis werd gedragen.

Het bord trotseerde weer en wind. Na hun functie tijdens de rouwperiode aan de voorgrond van de borg te hebben vervuld, werden de borden als een blijvende herinnering in de kerk — doorgaans aan de wanden van het koor — gehangen.

Het bord met de oudste tekst hangt te Hellum. De mooiste borden van

de 63 die bewaard zijn gebleven, hangen in de kerk van Midwolda W.K. De rouwborden bleven in de kerken hangen tot 1795, toen men zich na de komst der Fransen wilde ontdoen van alle zichtbare tekenen van heerschappij. Na de val van Napoleon en het herstel van Neerlands onafhankelijkheid, werden de rouwborden, voor zover nog aanwezig, naar hun oorspronkelijke plaatsen in de kerken teruggebracht. Het enige rouwbord (naar oude zede), dat na 1795 nog is aangebracht, is ter nagedachtenis van den Hoogwelgeboren Heer jonkheer Gosen Geurt Alberda, heer van Dijkstraat, overleden in 1830." Aldus Pathuys.

Merkwaardig is, dat de rouwborden voornamelijk gevonden worden in Noord-Groningen (12 kerken) en in mindere mate in het Westerkwartier (4 kerken), maar in het Oldambt nagenoeg niet (2 kerken) en in Westervolde helemaal niet.

De mooiste maar ook de kostbaarste gedenkstenen in de Ommelanden en elders, waren de grafborden. De twee mooiste van de drie onze provincie rijk is, zijn van de bekende beeldhouwer Rombout Verhulst. Ze staan in Stedum (Adriaan Clant), Midwolda W.K. (Anna van Ewsum) en in de Inn- und Kniphausens. De derde grafbord is die van Rudolph Huienga tot Ungersma, te Uithuizermeeden, van een onbekende beeldhouwer.

VOORBIJ

Tot zover het één en ander rond het overlijden van iemand in de voorgaande eeuwen. Veel van dit oude ritueel is voorbij. De tijden en gewoonten veranderen. We kunnen het vandaag aan de dag merkwaardig griezelig of interessant vinden, al deze ceremoniën, maar één ding is door de jaren heen gelijk gebleven: de dood.

Hij is niet aan jaren of eeuwen gebonden en heeft dezelfde betekenis voor iedereen: rijk of arm, groot of klein, gelovig of ongelovig. We kunnen hem vrezen of onverschillig voor hem zijn, maar de doodsschaduw blijft een essentieel bestanddeel van ons bestaan.